

УДК 94(477.44)«1941-1944»

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

**Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці
в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)**

Анотація. У статті на основі аналізу вперше введених до наукового обігу архівних документів та новітніх досліджень висвітлено процес знищення пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні в період нацистської окупації. Розкрито загальні алгоритми та особливості скоєння злочинних діянь. Визначено методи та способи умиротворення хворих. Встановлено причетність медперсоналу лікарняного закладу до загибелі пацієнтів, охарактеризовано ступінь вини та відповідальності за вчинені діяння.

Ключові слова: душевнохворі, медичний персонал, нацисти, окупація, пацієнти, психіатрична лікарня.

Серед масових злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях у часи Другої світової війни, недостатньо дослідженими на сьогодні є злочини, пов'язані із знищенням пацієнтів психіатричних лікарень. Такі злочинні дії не були випадковістю чи поодинокими випадками, а здійснювалися відповідно до програми умиротворення «Т-4» (нім. Aktion Tiergartenstraße 4) – офіційної евгенічної програми німецьких націонал-соціалістів щодо стерилізації, а потім і фізичного знищення людей з психічними розладами, розумово відсталих і спадково обтяжених хворих. Згодом в коло осіб, що піддавалися знищенню, були включені також непрацездатні особи (інваліди, а також особи, що хворіли понад 5 років) [30, с.59].

Програма була спрямована на те, щоб очистити арійську расу від так званих неповноцінних елементів, насамперед від пацієнтів психіатричних лікарень. Окрім того, на думку ініціаторів, таке "очищення" призводило до значної економії, так необхідної в умовах війни. Нацистська пропаганда ставила за мету викликати ненависть суспільства до «психічно хворих» як до непотребу, на лікування яких йдуть гроші платників податків. Експерименти у цьому напрямку розпочалися одразу після приходу Гітлера до влади, однак офіційні документи про початок жорсткої операції "Т-4" були підписані лише 1 вересня 1939 р. Під тиском суспільства 21 серпня 1941 р. Гітлер був змушений оголосити про офіційне закриття програми Т-4 [31, с.70].

Однак, навіть після такого тактичного кроку, знищення «непотрібних» людей продовжувалися не лише на території Німеччини, а й на окупованих територіях, зокрема, й на Україні. Оперативна група «Ц», створена в тилу групи армій «Південь», підпорядковуючись військам вермахту, займалася «чисткою» окупованих територій – масовими вбивствами євреїв, партійних працівників, партизан, циган і пацієнтів психіатричних лікарень. Під її керівництвом чи за безпосередньою участю були знищені пацієнти психіатричних лікарень у Києві, Полтаві, Дніпрі (Ігрень), Житомирі, Харкові, Сімферополі [33, с.90]. Така ж доля спіткала і душевнохворих психіатричної лікарні у м. Вінниці.

Дослідження злочинів нацистів, пов'язаних із знищенням пацієнтів психіатричних лікарень, в самій Німеччині розпочалися ще з початку 60-х рр. ХХ ст. Їх результатом стало те, що в 2001 р. Асоціація психіатрів ФРН змушена була визнати провину і просити вибачення у всього світу за подібні злочини. На сьогоднішні на території Німеччини знаходиться велика кількість пам'ятників замученим пацієнтам, а у відомій клініці Шарите для відвідувачів облаштовано спеціальну тематичну виставку.

На противагу цьому, дослідження українськими вченими у цьому напрямку розпочалися лише в останнє десятиріччя. Неактуальність тематики в радянську добу пояснюється передусім тим, що радянські ідеологи свідомо не бажали розвінчання міфів, сформованих одразу по закінченню Другої світової війни. З'ясування конкретних деталей скоєння злочинів неминує б проливалось світло на проблему колаборації лікарського персоналу та їх співучасть у скоєнні злочинів. Висвітлення усіх аспектів проблеми для радянського тоталітарного режиму було недоречним ще й тому, що до кінця своїх днів він і сам продовжував користуватися послугами так званої «каральної психіатрії» для боротьби з інакомислячими. Як наслідок, лише з 2000-х років в умовах незалежної України були розсекречені архіви СБУ, в яких зберігалися матеріали судових процесів над особами, яким були пред'явлені звинувачення у співпраці з нацистами у скоєнні злочинних діянь.

Зважаючи на це, на сьогодні ми маємо лише окремі розвідки з означеної тематики. Так, упродовж 2010-2013 рр. у журналі «Психічне здоров'я» була опублікована серія статей за авторством П.Т. та А.П. Петрюків, об'єднана загальною тематикою "Психіатрія при нацизмі". В окремих із них вміщено матеріали, що стосуються вбивства душевнохворих на тимчасово

окупованих територіях СРСР [29; 33]. Оскільки перший із авторів – колишній головний лікар Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні №3, значну увагу у публікаціях відведено висвітленню вбивств психічно хворих на Харківщині [28; 32], до того ж зачасто автори акцентували увагу на медичних аспектах проблеми.

Принагідно зауважити, що на сьогоднішні з'явилися праці з цієї тематики, написані професійними істориками. Так, працюючи в рамках міжнародного проекту «Useless People», члени дослідницької команди: докторка історичних наук, професорка кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Гелінада Грінченко у співавторстві із кандидатом історичних наук, доцентом кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Альбертом Вегнером у 2016-2017 рр. опублікували статті, присвячені масовим знищенням нацистами пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-1943 рр. [5; 26]. Акцентуючи увагу на реконструкції конкретного випадку знищення душевнохворих, автори, на основі архівних документів, намагаються з'ясувати кількість жертв та локалізацію поховань, а також простежити долю лікарів, які були звинувачені та засуджені за співпрацю із нацистами.

На жаль, ми не маємо жодного дослідження, яке безпосередньо стосувалося б проблеми знищення нацистами пацієнтів психіатричної лікарні у м. Вінниці. Аналізуючи малочисельну історіографію з цієї проблеми, маємо відзначити, що вперше про злочини у лікарняному закладі мешканці краю дізналися із періодичної преси. Зокрема в газеті «Вінницька правда» за 17 грудня 1944 р. за авторством М. Мартича було опубліковано статтю «Душогуби», в якій розкривалися деякі таємниці судового процесу над лікарями вбивцями, який тривав. Наведено уривки із допитів фельдшерів, які безпосередньо вводили отруту хворим [21, с.631]. При безпосередньому ознайомленні із матеріалами справи, неважко побачити, що багато фактів, поданих у статті є перекрученими та доповненими домислами автора.

У контексті нарису з історії охорони здоров'я в регіоні про випадок знищення пацієнтів психіатричної лікарні у своїй статті згадує Л.Г. Лекарев [24]. Таку ж інформацію можна зустріти і в статті Д.Д. Федотова, який демонструє найбільш відомі випадки загибелі душевнохворих на території колишнього СРСР [36]. Обидва автори були медиками за фахом. Про факти знищення психічно хворих повідомляли також науковці, що досліджували нацистський окупаційний режим на Вінничині [25]. Епізодично згадуються ці події в історичному нарисі про Вінницьку психоневрологічну лікарню, присвяченому 100-річному ювілею з часу її заснування [22, с.28-29]. Про окремі епізоди із життя психіатричної лікарні в часи німецької окупації йшлося на сторінках вінницької періодики періоду незалежності [19; 20; 34; 35].

Незважаючи на певне різноманіття розвідок, їх зміст щодо знищення хворих психіатричної лікарні є надто подібним, хоча й інтерпретація окремих фактів дещо змінена. І це не дивно, адже у розпорядженні авторів було всього два документи, що підтверджували злочини окупантів. Перший із них – це «Акт про знищення німецькими окупантами хворих вінницької психіатричної лікарні» від 29 квітня 1944 р.^{*}, складений комісією, що вивчала злочини нацистів одразу після звільнення території. До складу комісії було включено представників міської влади, церкви, лікарняних установ, судово-медичних експертів, окремі з яких працювали у психіатричній лікарні або в системі охорони здоров'я в період нацистської окупації. Провівши ексгумацію та розтин окремих трупів, знайдених на території лікарні, комісія дійшла висновку, що на території лікарні захоронено «отруених німцями понад 700 психічно хворих» (на кладовищі) та «близько 800 трупів розстріляних німцями психічно хворих» (у піщаному кар'єрі на березі річки Вишеньки). Крім того, у могилах на кладовищі було виявлено «понад 1000» трупів радянських військовополонених. Проведене судово-медичне дослідження дало змогу членам комісії дійти до висновку про те, що хворі були умертвлені в стані різкого виснаження на ґрунті голодування (відсутність підшкірно-жирової клітковини та жирового шару на передній черевній стінці), шляхом внутрішнього введення розчинів отруйних речовин (численні крововиливи на поверхні серця під епікардом) [27, с.304-305].

Перше, що впадає у вічі в тексті акту, це довільно заокруглена до сотень кількість жертв. Не зрозуміло також, яким чином визначалася ця кількість, адже в тексті документу записано: «Встановити, у скільки рядів були звалені трупи, комісії не вдалося, оскільки тіла померлих були поховані у глинистому ґрунті і знаходилися в крайньому ступені розкладу. М'які тканини повністю розклалися і відпали, а скелети теж розпалися на окремі кістки» [27, с.304]. Крім того, окремі

^{*} Оригінал акту було виявлено науковцями у колишньому Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР (нині ДАРФ). Вперше текст акту було оприлюднено у збірнику документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – Київ, 1963 р.», текст документу було вміщено також в збірниках: «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. – Одеса, 1971 р.» та «Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941-1944 гг. М., 2010», «Гальчак С., Чехівський В. У лежачих «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом. – Вінниця, 2013».

учасники комісії, які свідчили на судовому процесі, заявляли про те, що не всі могили були досліджені. Інше питання, яке виникає, як при такому ступені розкладу трупів можна було вирізнити трупи психічно хворих, військовополонених, обслуговуючого персоналу, який масово проживав на території лікарні, чи тих хворих, які померли своєю смертю ще до окупації (згідно звіту лікарні за 1940 р. упродовж року померло 260 осіб)? Окрім того, ми не можемо бути впевнені, чи не залишили своїх кривавих слідів на території лікарні органи НКВС у 1937-1938 рр.. Можливо саме для цього було свідомо збільшено кількість психічно хворих напередодні окупації до 2000, якщо достеменно відомо, що у розпорядженні органів НКВС, які проводили слідство, були книги наказів по лікарні із зазначенням кількості хворих з 1 січня 1941 р. до 10 лютого 1944 р., виключаючи період з 27 серпня по 30 жовтня 1941 р. [3, арк.416] (сьогодні зберігаються у Державному архіві Вінницької області), в якому станом на 24 липня 1941 р. зафіксовано 1705 хворих? І це не виключний перелік запитань, які виникають при читанні тексту акту. Багато із них будуть спростовані в процесі нашого дослідження.

Другий документ під назвою «Матеріали до погрому над психічно хворими в м. Хмільнику»**, який був доступний дослідникам стосувався хворих, вивезених із Вінницької психіатричної лікарні та розстріляних на території села Вугринівки (з 1959 р. у складі м. Хмільник) у таборі для військовополонених. Документ представляє собою письмове свідчення А. Беккера, який працював на території табору, про отруєння 80-ти та розстріл 160 душевнохворих [17, арк.226-226 зв.]. У процесі проведеного слідства органами НКВС над учасниками процесу дані про кількість жертв теж не будуть підтверджені.

Безпосереднім поштовхом до подальшої розробки означеної теми була участь у грантовому проекті «Повернення в колективну пам'ять суспільства забутих жертв Другої світової війни Вінницького регіону». Проект реалізовується спільно громадськими організаціями «Народний Майдан Вінниччини» та «Deutsche Jugend in Europe» за підтримки німецького фонду «EVZ», обласної державної адміністрації у партнерстві із факультетом історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Опрацьовані дослідницькою групою матеріали Державного архіву Вінницької області та розсекречені справи Архіву СБУ у Вінницькій області дали змогу детально реконструювати події, що відбувалися у Вінницькій психіатричній лікарні в період нацистської окупації. У статті враховано також нові дослідження, що вийшли друком упродовж останнього десятиріччя і містять інформацію із досліджуваної проблеми. До них слід віднести: збірники документів [4; 21], книгу спогадів В.Я. Куликова, який працював лікарем у Вінниці в період нацистської окупації [23], книгу Соломона Вайнштейна, що вийшла друком у Кельні в 2017 році [37].

Автор поставив за мету, на основі аналізу вперше введених до наукового обігу архівних документів та новітніх досліджень з цієї тематики, висвітлити процес знищення пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні в період нацистської окупації.

Напередодні вступу німецьких військ 4-та радянська психіатрична лікарня м. Вінниці (нині - Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенка) працювала у складі 18 відділень на 1600 ліжок і обслуговувала Вінницьку та Кам'янець-Подільську області. Лікарня підпорядковувалася безпосередньо Народному комісаріату охорони здоров'я УРСР. Її бюджет складав 8 млн. крб., з яких 500 тис. крб. щорічно виділялося на ремонт [15, арк.22]. Лікарня мала підсобне господарство, яке складалося з кількох сотень гектарів орної землі (на території лікарні, садиби Вишня, на полях по Літинському шосе), молочної ферми (50 корів), свиноферми (40 свиней), пасіки і млина. Доходи із власного натурального господарства давали змогу забезпечити харчування хворих та лікарського персоналу [15, арк.23].

До окупації м. Вінниці директором лікарні був С. Голубков (у свідченнях очевидців інколи вживається – Голубко – О.М.), а його заступником по медичній частині Ф. Голубцов. З початком радянсько-німецької війни, у період з 23 червня по 11 липня 1941 р. до лав РСЧА було призвано більше 150 співробітників лікарні [6, арк.2, 18, 20-22, 25, 27, 33-36, 37, 38, 41]. 7 липня у зв'язку із евакуацією припинили роботу у лікарні ще 25 осіб, серед них й очільник С. Голубков. Функції директора було покладено на завідувача відділенням Т.О. Фішер [6, арк.38]. Вона працювала на посаді із 9 до 31 липня 1941 р., після чого нацисти доручили керівництво лікарнею завідувачеві 11 відділенням А.І. Лук'яненку [2, арк.2]. Останній 23 червня був призваний до лав РСЧА, однак вже 26 червня 1941 р. звільнений від служби до особливого розпорядження та приступив до роботи [6, арк.27 зв.].

Однак головним фігурантом вчинених у майбутньому злочинів по знищенню психічно хворих був призначений нацистами головний лікар О.П. Чорноморець (в статті М. Мартича значився як Чорнобривець – О.М.). З архівів лікарні стало відомо, що Олександр Пилипович

*** Документ зберігається у Державному архіві Вінницької області (ф.Р-1683, оп.1, спр.13, арк.226-226зв.). Матеріали були використані укладачами збірника «Вінниччина в період Великої вітчизняної війни 1941-1943 рр. Хроніка подій. – Київ, 1965».*

Чорноморець (1904 р.н.) до окупації працював у лікарні на посаді завідувача 7 відділенням. 23 червня 1941 р. разом з іншими працівниками був призваний до лав РСЧА, однак вже 24 липня після окупації Вінниці був знову зарахований на роботу в лікарню (у приватних розмовах він повідомив, що перебував у німецькому полоні) [6, арк.49 зв.]. За показами свідків саме він, будучи таємним агентом гестапо, отримував вказівки по знищенню хворих та доводив їх до відома директора. Використовував завербованих ним агентів для стеження за працівниками лікарні, виявлення осіб єврейської національності та радянських активістів чи членів їх родин для передачі в гестапо [18, арк.42-43].

Опрацювання архівних матеріалів дало змогу провести реконструкцію подій, що відбувалися на території лікарні з початком нацистської окупації. Так, на підставі наказів по лікарні, що збереглися, вдалося з'ясувати, що станом на 24 липня 1941 р. (м. Вінниця була окупована нацистами 19-20 липня – О.М.) у Вінницькій психіатричній лікарні залишалося на лікуванні 1705 осіб [6, арк.50]. Крім того, у перші дні окупації адміністрацією закладу були розіслані листівки родичам хворих з проханням забрати останніх із лікувального закладу. Внаслідок цього з лікарні було забрано певну кількість (за окремими свідченнями – до 300 осіб) хворих [2, арк.53]. Виконуючи вказівки нацистів, наказом по лікарні було звільнено з роботи лікарів та обслуговуючий персонал єврейської національності [3, арк.74]. 10 серпня 1941 р. остаточні списки персоналу лікарні у кількості 601 особи лікарського та обслуговуючого персоналу було подано на затвердження до уряду праці м. Вінниці [11, арк.44].

На початку серпня 1941 р. фельдкомендантом Мельтингом та завідувачем медичною частиною фельдкомендатури лікарем Сеппом було зібрано нараду з приводу утримання хворих психіатричної лікарні. Після цього в лікарні був встановлений надзвичайно жорсткий режим і суттєво знижено норми харчування. Фактично було припинено постачання м'яса та жирів. Запаси продуктів та підсобне господарство були відібрані. Трай Ольга Вікторівна, що працювала фельдшером 4 відділення свідчила про те, що хворі отримували спочатку по 200, а потім – по 150 грам хліба. Із гарячих страв влітку давали пісний зелений борщ, а взимку – розсольник, від чого смертність серед хворих суттєво збільшилася [3, арк.371]. З цього часу дирекція закладу кожного дня виділяла 10 хворих, які копали ями для померлих біля піщаного кар'єру на території лікарні [2, арк.53].

Зважаючи на те, що умертвіння голодом було тривалою процедурою, було прийнято рішення про перехід до більш радикальних дій. До цього закликав і професор-гестапівець Зиоль (або ж Зіоль), який прибувши для обстеження лікарні, висловлював обурення з приводу того, що «радянська влада витрачає колосальні засоби на утримання психічно хворих і вони по декілька років знаходяться на лікуванні» [3, арк.19].

Вже 3 (за іншими даними – 4) вересня 1941 р. у лікарню прибув загін гестапівців і, відібравши групу із 23 хворих єврейської національності, разом із поліцією лікарні конвоював їх до міста для розстрілу. Усім хворим були зроблені пов'язки із бинтів на яких було намальовано зірки [3, арк.351]. Однак із нез'ясованих обставин розстріл не відбувся і 22 хворих (одну хвору жінку було повішено по шляху в місто – О.М.) пізно увечері повернулися до лікарні. В цю ж ніч троє із них померли. Лікарський персонал, який оглядав хворих, стверджував про наявність на їхніх тілах великої кількості синців та крововиливів, що підтверджували їх жорстоке побиття [3, арк.350]. Свідок С.К. Соболев повідомив, що під час наступних конвоювань до міста було розстріляно від 60 до 80 хворих євреїв. Про конвоювання хворих євреїв до міста з наступним розстрілом повідомляла і завідувач пральнею М.Я. Суходольська [3, арк.357].

5 вересня 1941 р. директор лікарні А.І. Лук'яненко був викликаний до гестапо, де йому поставили умову: до 20 вересня знищити всіх хворих єврейської національності, в іншому випадку вони будуть розстріляні. Про це він повернувшись повідомив співробітників 10 відділення. Оскільки видача хворих для розстрілу, на його думку, була б негативно сприйнята громадськістю та мешканцями міста, він запропонував умертвити хворих за допомогою медичних препаратів. Фельдшер В.П. Дяченко запропонував застосувати для цього «окис цеонати». Директором одразу ж була дана вказівка про виготовлення біля 2 кг такого розчину [2, арк.59], і вже увечері цього ж дня (5 вересня о 17.00) фельдшери Є.Л.Гота та В.П. Дяченко ввели у вени по 20 гр. розчину першим 19 пацієнтам 10 відділення, які через 10-15 хвилин після нетривалих конвульсій померли. Для експерименту спробували вводити повітря у вени, однак смерть не наступала. З метою конспірації санітарів до цього не допускали. У журналі реєстрації смертей пацієнтів було запропоновано розподілити кількість хворих на декілька днів, записавши, що вони померли від різних хвороб: слабкості в серці, виснаження на ґрунті голоду тощо. Цього ж дня завідувачі відділень отримали від головного лікаря розпорядження скласти списки на всіх хворих єврейської національності, помістити їх в окремі палати та переодягти у власний одяг. Такі нововведення пояснювали необхідністю виписки хворих додому. Насправді ж відібрані хворі таким чином були підготовлені для знищення [3, арк.61].

Матеріали протоколів допитів у кримінальних справах проти лікарського персоналу, що збереглися в архіві СБУ у Вінницькій області, дають можливість відтворити жахливу картину злочинів буквально по днях. Так, 6 вересня 1941 р. розчин ціаністого калію було введено 9 хворим першого відділення (це були чоловіки-євреї віком 30-35 років) [2, арк.53]. 8 вересня було отруєно 14 хворих чотирнадцятого відділення. Цього разу введення препаратів відбувалося в присутності директора лікарні та двох гестапівців. Увечері цього ж дня фельдшера Є.Л. Гота та В.П. Дяченко були викликані головним лікарем для умертвіння 14 хворих п'ятого жіночого відділення. Оскільки розчину ціаністого калію вже не було, то хворим було введено дистильовану воду в потиличну частину головного мозку, в область четвертого шлуночка [2, арк.54]. 10 вересня о 18 годині вечора фельдшер Є.Л. Гота був викликаний головним лікарем А. Чорноморцем для умертвіння хворих євреїв у дванадцятому жіночому відділенні. На цей раз хворим пропонувалося вводити медичні препарати «скополамін» та «стрихнін» у рівній пропорції в об'ємі 10 грамів на кожного пацієнта. Є.Л. Гота, разом із іншим фельдшером Г.Я. Слободяннюк ввели смертельні «ліки» 65 хворим, віком від 25 до 60 років. Подібні процедури головний лікар О.П. Чорноморець за допомогою фельдшерів провів у 2-му та 13-му відділеннях, знищивши понад 100 хворих [2, арк.55]. Про вражаючий випадок умертвіння хворих розповіли свідки А.М. Андрієвська та М.О. Яковлева: під час введення препаратів, одна із німих хворих, побачивши смерть своїх сусідів по палаті раптом заговорила і попросилася додому, після чого фельдшер Г.Л. Шимонович вдарила її й насильно ввела отруту, від якої хвора померла. Свідки стверджували, що «при цьому вона так сколола їй руки, що забризкала кров'ю наші халати» [3, арк.382,390]. Буфетниця П.Д. Білоус, що обслуговувала 9 відділення стала свідком умертвіння трьох дівчаток та хлопчика віком 3-4 років [3, арк.394]. Однак були й такі лікарі, які, незважаючи на погрози, знаходили в собі мужність відмовитися від умертвіння хворих. Достеменно відомо про те, що завідувач першого відділення В.К. Мошинська категорично відмовилася брати участь у злочинних діях, заявивши: «Я призвана лікувати хворих, а не умертвляти їх» [3, арк.62]. Відмовилися робити смертельні ін'єкції також фельдшери В.А. Мартишонок [3, арк.389], П.М. Гачковський, Ю.П. Вісецька [3, арк.592, 630].

Про вплив введених медичних препаратів на здоров'я пацієнтів у процесі слідства розповів кандидат медичних наук Марк Йосипович Клейман, який був призначений директором лікарні після визволення Вінниці. Він свідчив, що ціаністий калій як один із найбільш швидкодійних ядів на першому етапі викликав рухливий неспокій та почуття страху, на другому – болі і відчуття стиснення в області серця, затьмарення свідомості, судоми, на третьому – параліч, повну втрату рухальної і чуттєвої функцій, падіння температури і смерть. Введення стрихніну у великих дозах викликало напруженість м'язів, тремтіння кінцівок, підвищену чутливість, страх, посилене серцебиття, судоми 1-2 хвилини та смерть. Застосування у великих дозах скополаміну викликало смерть через параліч центральної нервової системи. Оскільки у продовгуватому мозку закладені життєво важливі центри (дихання, серцево-судинний), то уколи в ці центри викликали теж раптову смерть [3, арк.334-337].

По закінченню терміну, який був визначений для знищення хворих євреїв, 21 вересня 1941 р. о 5 годині ранку в лікарню прибув загін есесівців у складі 5 осіб, які розстріляли на території лікарні (в районі піщаного кар'єру) 36 хворих 4-го та 13-го відділень, яких не встигли отруїти [3, арк.248]. Разом із хворими були розстріляні медичні працівники, євреї за національністю: Гельблу, Манзон, Грушман. На місцеву поліцію лікарні у складі 7 осіб (О. Щугляк, Б. Попроцький, П. Гончарук, В. Бриштанов, К. Мисько, Г. Кондратович), на чолі із старшим поліцейським В.С. Скрипником, було покладено завдання охороняти територію лікарні під час розстрілів для недопущення сторонніх осіб [3, арк.253]. Свідки підтверджували особливу жорстокість останнього, який «брав хворих за волосся і добивав головою об стіну, а одного чоловіка, який лежав ще живий на підводі серед трупів, яких везли до ями і хотів встати, він добив палкою» [3, арк.541]. Свідки констатували, що такий розстріл пацієнтів на території лікарні було проведено лише один раз. Всього упродовж вересня – початку жовтня 1941 р. у лікарні було отруєно та знищено 412 осіб єврейської національності [2, арк.56]. І.С. Колесник, який був відповідальним за поховання хворих, повідомляв, що у вересні 1941 р. смертність внаслідок голоду, умертвіння і розстрілів складала по 30-40 осіб на день. Хворих закопували у ямах по 40 осіб [3, арк.370].

Інформація про скоєння злочинів на території психіатричної лікарні невдовзі поширилася містом. В.Я. Куликов, який в той час працював лікарем-отоларингологом Вінницької обласної лікарні імені М.І. Пирогова у своїх щоденниках згадує, що наприкінці жовтня 1941 р. по Вінниці пройшов слух, що окупанти примушують головного лікаря Вінницької обласної психіатричної лікарні доктора А.І. Лук'яненка умертвити всіх душевнохворих лікарні, якою він завідував. 1 листопада 1941 р. ці слухи були підтверджені в розмові автора із лікарем Пироговської лікарні (з серпня до 19 листопада 1941 р. знаходилася на території психіатричної лікарні – О.М.) М.І. Деменковим, який повідомив про те, що директор психіатричної лікарні отримав наказ від

нацистів знищити всіх 1200 душевнохворих (в журналі обліку станом на 24 жовтня 1941 р. перебували на харчуванні 1018 хворих – О.М.). Він також запевнив, що більшість лікарів під загрозою смерті фактично готові виконати наказ. У зв'язку з цим головний лікар психіатричної лікарні консультувався із ним щодо того, яким ядом і яким способом найлегше і найзручніше отруїти людину. Не бажаючи брати участь в означеному людинобвистві, Микола Павлович звільнився із лікарні [23, с.324].

Про ставлення нацистів до евтаназії лікар В.Я. Куликов спробував з'ясувати в керівника Вінницької біржі праці Роберта Рейтера. Останній повідомив, що в Німеччині евтаназія дозволена та застосовується до старих та немічних. За розпорядженням Гітлера в Німеччині вона поширювалася і на всіх душевнохворих, які на той час були вже знищені. Німець повідомив також про те, що найближчим часом будуть ліквідовані всі психічно хворі міста Вінниці. За словами автора мемуарів з цією думкою «змирився» й голова тимчасового врядування м. Вінниці професор А.А. Севастьянов, який у розмові із своїм шурином – хірургом Є.С. Гофом висловився так: «Нічого не доб'ємся: фашисти – звірі. Вони вбили тисячі євреїв, умертвлять і душевнохворих» [23, с.326].

Упродовж жовтня 1941 р. в лікарні відбувалося подальше системне знищення хронічно хворих, які знаходилися на лікуванні більше 5 років. Списки таких хворих за наказом головного лікаря надавали завідувачі відділень. Таким хворим було введено у вену 10 гр. 40% розчину формаліну [2, арк.56]. Вже 2 листопада 1941 р. з ініціативи керівництва психіатричної лікарні був скликаний консилиум, на якому лікарі радилися стосовно речовин, якими в подальшому можна було б умертвляти хворих. За свідченнями В.Я. Куликова першу крупну партію хворих (49 осіб) було умертвлено 5 листопада 1941р.. Він особисто через один день (7 листопада), відвідавши покійницьку психлікарню виявив там 50 мертвих тіл (вірогідно 1 помер пізніше). За його словами, «тіла померлих були звалені у морзі, як дрова із машини». На запитання, чи не можна було скласти тіла в якому-небудь порядку, служитель моргу Карнаух відповів: «Доки їх носили по-одному, я складав їх рядами, а як стали їх приносити по-трьох, по-четверо і навіть по-п'ятеро, то я один не міг цього робити. Бачите: їх накидали під саму стелю. Я хочу просити Вас, – звернувся Карнаух до завідувача прозекторської доктори Миколи Афанасійовича Вакуленка, сказати Антону Івановичу (директору лікарні – О.М.), щоб більше не вмирили. Де їх складати? Коли я їх встигну поховати? І я вже весь подерся» [23, с.327].

Особливо активно процес умертвння хворих відбувався наприкінці жовтня – початку грудня 1941 р. Так, якщо на 24 жовтня в лікарні перебувало ще 1018 хворих [10, арк.31], то на 4 листопада – вже 812 [7, арк.4]. Накази по психлікарні, що фіксували кількість хворих на харчуванні дозволяють простежити подальшу динаміку їх зменшення: 8 листопада – 678 [7, арк.10], 11 листопада – 595 [7, арк.12], 5 грудня – 560 [7, арк.32], 3 лютого 1942 р. – 509 [7, арк.68], 20 лютого – 429 [7, арк.75], 1 березня – 408 [7, арк.78], 10 березня – 367 осіб [7, арк.82 зв.]. Частина медичного персоналу, не бажаючи брати участь у жаклих злочинах, звільнялася з лікарні за власним бажанням. У книзі наказів зафіксовані масові звільнення упродовж листопада-грудня 1941 р.

Водночас в матеріалах кримінальної справи названі прізвища тих співробітників лікарні, які виступили співучасниками злочинних дій по знищенню хворих. Так, незмінним «ентузіастом» по винайденню способів знищення хворих був фельдшер В.П. Дяченко. Якщо спочатку він просто отруював хворих, то згодом винайшов новий спосіб знищення, який полягав у проколюванні продовгуватого мозочка [3, арк.101]. Цей спосіб застосовували до тих хворих, в яких не можна було визначити вени для введення препаратів. Найбільший рахунок отруєних – 113 осіб мав фельдшер Є.Л. Гота [3, арк.445]. Лише за 2 дні разом із фельдшером Г.Я. Слободянюк він зумів отруїти 65 хворих із 12 відділення [2, арк.55]. Згодом, поставши перед судом за скоєнні злочини, фельдшер Є.Л. Гота зізнався, що виконуючи накази гестапо, він, лікар Чорноморець та фельдшер Дяченко упродовж 15 днів ввели отруту (окис 5%-го ціаноту) майже чотирьохстам хворим [3, арк.340]. Померлі були захоронені в братських могилах на кладовищі психлікарні. Хворі та їх родичі здогадувалися про причини масової смертності. Тому на прохання родичів окремих хворих з міста Вінниці було відпущено додому. Німецькі окупанти не заперечували проти цього [23, с.328].

З 19 жовтня 1941 р. на території лікарні було розташовано військовий шпиталь для радянських військовополонених на 500 ліжок, до якого помістили найважчих хворих [23, с.240]. Директором шпиталю був призначений лікар Кутелик [3, арк.63]. Шпиталь функціонував у складі 5 відділень, які обслуговували 62 працівники [7, арк.28,40 зв.]. На 3 лютого 1942 р. на лікуванні у шпиталі знаходилися 639 військовополонених, згодом їх кількість була збільшена до 1000 [7, арк.68]. Шпиталь проіснував до 22 березня 1942 р., після чого був переведений до м. Житомира [18, арк.50].

У кращих традиціях нацистської пропаганди в дописі до газети «Вінницькі вісті» повідомлялося про «комфортні» умови перебування військовополонених: хороший санітарний

стан, доброзичливе ставлення персоналу, калорійне харчування. Відзначалося, що покращенню харчування сприяв, організований В.І.Гофом та А.С.Севостьяновим комітет допомоги військовополоненим, який на той час зібрав декілька тисяч карбованців та велику кількість продуктів, необхідних для підживлення вкрай виснажених полонених, з яких багато хворіли легенеvim туберкульозом, анемією та іншими хворобами [9, арк.34-35].

Цілком протилежну картину утримання військовополонених описують очевидці. Пацієнтів шпиталю годували двічі на день капустяним листом та червним горохом, інколи видаючи по 200 гр. хліба із висівок з домішками дерев'яних стружок. Більшість пацієнтів госпіталю були з обмороженими кінцівками, серйозними пораненнями, страждали голодною дисперсією, що супроводжувалася кровавими поносами. Німецькі окупанти забороняли надавати будь-яку медичну допомогу хворим військовополоненим, окрім здійснення перев'язок [3, арк.63 зв.]. Так, наприклад, лише з 26 листопада по 1 грудня у військовому шпиталі лікарні померли 10 військовополонених (9 українців та 1 молдован). Згодом смертність зросла до 10 осіб на добу [3, арк.63]. Про масову смертність військовополонених свідчить і наказ директора лікарні про необхідність подавати відомості про померлих полонених не рідше ніж двічі на тиждень [10, арк.2]. Документи засвідчують також епідемію висипного тифу серед військовополонених госпіталю [16, арк.48], в результаті якої смертність складала 10-12 осіб на день. Лікарі пригадують лише про 5-6 випадків виздоровлення хворих військовополонених за весь час існування шпиталю [3, арк.63].

До весни 1942 р. внаслідок великої смертності від голоду і холоду, отруєння та розстрілів у лікарні була знищена більша частина хворих. Так, на 10 березня 1942 р. в лікарні залишалося лише 367 хворих [7, арк.82]. Незважаючи на це, доктор Нейм, який прибув у цей час із Житомира для обстеження лікарні, залишився незадоволеним низьким рівнем смертності [3, арк.338].

З переведенням до Вінниці ставки Гітлера та початком її будівництва керівництво лікарні в середині березня 1942 р. отримало вказівку негайно звільнити займані приміщення. Під приводом необхідності проведення ремонту в приміщеннях лікарні було прийнято рішення 150 психічно хворих (за даними директора лікарні Т.Ф. Степанченко – 120) з незадовільним станом здоров'я перевести до м. Хмільника [18, арк.20,32,34,36.]. Вже 13 березня 1942 р. в справі організації психіатричної лікарні для хворих до м. Хмільника були відряджені завідувач господарством І.Ф. Дорош та технік Ю.І. Будкевич. Наступного дня своїм наказом директор лікарні А.І. Лук'яненко зобов'язав перед відправленням здійснити повну дезінфекцію та дезінсекцію речей. 16 березня 1942 р. до Хмільника були вивезені перші 2 вагони меблів [7, арк.81]. Лікар Ф.К. Ковальчук, яка разом із хворими була відправлена залізницею до м. Хмільника, повідомила про те, що психічно хворих було розміщено у напівзруйнованих та неопалюваних казармах військового містечка (колишньої полкової школи – О.М.) на території села Вугринівка (з 1959 р. у складі м. Хмільник – О.М.). Тут же розміщувався табір для радянських військовополонених. Упродовж трьох днів хворі знаходилися у палатках, оскільки приміщення військових казарм були завалені сміттям та соломною. У результаті за весь час перебування від холоду та голоду померло 50-60 хворих (за свідченням директора – 30 осіб). Решта – 90-95 осіб були розстріляні вранці 4 червня 1942 р. каральним загоном есесівців та місцевої поліції в десяти метрах від казарм перед завчасно викопаними ямами [3, арк.402; 18, арк.32]. Фельдшер О.Я. Трай, яка була разом із хворими переведена до Хмільника, стверджувала про розстріл 95-98 хворих [3, арк.372]. За свідченнями А. Беккера до розстрілів психічно хворих були причетні: комендант табору для військовополонених Паулюс, начальник жандармерії Янке, карателі Ганц, Франк, Бенеш, Вагнер та представники місцевої поліції [17, арк.226].

Залишившись без хворих, директор Т.П. Степанченко (в день вбивства була у відрядженні) та 40 осіб обслуговуючого персоналу 9 червня 1942 р. повернулися до Вінниці [23, с.328]. А 11 червня штабс-комісар м. Вінниці Маргенфельд видав доручення директору психлікарні А.І. Лук'яненку перевезти із Хмільника до Вінниці інвентар, білизну та одяг, що залишилися після знищення хворих [14, арк.11], що було виконано 16 червня [12, арк.24]. В архіві зберігся лист сестри Марії Словачевської з Іллінець від 9 вересня 1942 р., в якому вона просить директора лікарні повідомити, чи повернулася її сестра назад із Хмільника до Вінниці. У відповіді А.І. Лук'яненка повідомлялося, що вона померла у Хмільнику 4 червня (день розстрілу) [13, арк.2].

Іншу частину хворих, здебільшого тих, що могли оплатити своє лікування, було переведено в приміщення колишнього 2-го арештанського будинку (колишнє приміщення НКВС, інколи вживається назва Вінницької тюрми №2 – О.М.) за адресою: Літинське (нині Хмельницьке) шосе, 39. Станом на 22 березня 1942 р. (на третій день після переїзду) тут знаходилося 112 осіб, яких обслуговували 28 медичних працівників [7, арк.85]. Директором новоствореної лікарні залишався А.І. Лук'яненко, функції головного лікаря виконував

О.П. Чорноморець [23, с.328]. Функціонувало всього 2 відділення: чоловіче, завідувачем якого був О.П. Чорноморець та жіноче – завідувач Л.Ю. Стрілець [3, арк.116]. У листі до редакції газети «Вінницькі вісті» від 21 квітня 1942 р. повідомлялося, що лікарня, після переїзду, відновлює прийом хворих за новою адресою. З 1 травня при лікарні відкрилася нервова клініка, вартість за лікування в якій складала 900 крб. На місяць (на той час зарплата лікаря складала 900 крб, фельдшера 600-650, санітара – 300. – О.М.) [12, арк.30-31].

Психіатрична лікарня по Літинському шосе функціонувала аж до звільнення Вінниці радянськими військами. Кількість хворих упродовж цього часу не перевищувала 90 осіб, а кількість обслуговуючого персоналу – 40 осіб [8, арк.6-65]. Є свідчення, що окремі випадки знищення хворих відбувалися і за новим місцем перебування. Так, фельдшер В.П. Дяченко на допиті зізнався про умертвіння ним хворого Заїки. Санітари були свідками отруєння ще двох жінок, які висували претензії до директора лікарні [3, арк.101]. Про жалюгідне існування пацієнтів лікарні свідчить лист завідувача Вінницьким міським медично-санітарним відділом професора Г.С. Гана до pana старости Вінниці, датований 18 липня 1942 р.. У ньому очільник міського відділу просив pana старосту своїм розпорядженням «підвищити норму хліба для хворих психіатричної лікарні, які одержували до цього часу 150 грамів хліба. Оскільки більшість хворих працює на польових роботах, то цієї кількості хліба для них замало» [4, с.155]. На 14 лютого 1944 р. (останній день запису в журналі вибуття та прибуття хворих) в лікарні перебувало 50 хворих [3, арк.443].

Простеживши динаміку чисельності душевнохворих, дуже складно говорити про загальну кількість жертв. Із книги наказів по лікарні достеменно відомо, що на початок німецької окупації в лікарні перебувало 1705 пацієнтів. Якщо вірити свідкам, після надіслання листів рідним із лікарні було забрано ще біля 300 осіб. Під час слідства було з'ясовано, що у вересні – першій половині жовтня 1941 р. в лікарні було знищено (заморено голодом, розстріляно та убито через ін'єкції) 412 осіб єврейської національності. У такому разі цілком реальною виглядає цифра, зафіксована в книзі наказів на 24 жовтня 1941 р. – 1018 осіб. До 10 березня 1942 р. контингент хворих зменшився на 651 особу. Із 367 осіб, що залишилися, до Хмільника було перевезено біля 150 (з яких 95 розстріляно, інші загинули від голоду та холоду), а до нової лікарні на Літинському шосе – 112 осіб. Ймовірно різниця у 100 хворих – це та кількість хворих, які були знищені перед розформуванням лікарні. За приблизними підрахунками кількість психічнохворих, що померли від різних причин в період окупації, складає 1300 осіб, з яких біля 200 – були розстріляні (на території лікарні, в місті, у Хмільнику). Ми не можемо знати скільки хворих із загальної кількості померли своєю смертю (природна смертність). Однак, відомо, що у 1940 р. при такій же кількості хворих у значно кращих умовах своєю смертю померло 260 осіб. Так само нам невідомо про те, скільки хворих упродовж цього періоду поступило на лікування до лікарні. Не забуваймо також про те, що окремі випадки умертвіння хворих продовжувалися і після переїзду лікарні на Літинське шосе. Звісно, будь-яка арифметика, якою б вона не була, є недоречною, коли це стосується людського життя. Адже навмисне позбавлення життя навіть однієї людини – це є великий злочин, винуватці якого мають бути покарані та засуджені суспільством. Тим більш, якщо такими жертвами є беззахисні душевнохворі.

Фактично, з території психіатричної лікарні за основним місцем перебування усі хворі були вивезені до кінця березня 1942 р. Частину приміщень лікарні було передано під квартири співробітникам та охоронцям польової ставки Гітлера, які після ремонту вселилися в них 15 липня 1942 р. [23, с.329]. Інші приміщення були використані німцями під санаторій і казино «Вальдюдф» для офіцерів [27, с.305].

Підтвердженням припинення діяльності психіатричної лікарні за основним її місцезнаходженням є цілком таємна доповідна записка співробітника НКВС Г.Т. Прокудіна в четверте управління НКВС СРСР від 17 лютого 1943 р. У ній повідомлялося про те, що на весну 1942 р. приміщення психіатричної лікарні було звільнено від хворих, яких переведено в обласну школу міліції по Літинському шосе. Частину хворих німцями було убито шляхом введення під шкіру значної дози морфію. У колишніх приміщеннях психлікарні був зроблений внутрішній ремонт, проведений підземний зв'язок. З пироговської лікарні також був евакуйований військовий госпіталь, який там знаходився. Переселено в іншу частину міста і цивільне населення, що проживало по вулицях Гойхера, Малиновського, Льва Толстого, Гоголя. Звільнені таким чином квартири передавалися для офіцерів німецької армії [21, с.210].

Додаткову інформацію містить доповідна записка начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області К. Петрусенка у Вінницький обком КП України від 25 грудня 1958 р. з приводу будівництва та експлуатації ставки «Вервольф» в Коло-Михайлівському лісі. У ній повідомляється про те, що «в період підготовки наступу на Сталінград весною 1942 р. ставка Гітлера (в інших документах – штаб Верховного головнокомандування Вермахту) розташовувалася в м. Вінниці на території психіатричної лікарні, де до часу її розміщення півтора тисячі хворих були убиті або розстріляні, а обслуговуючий персонал – виселений».

Вказувалося також, що на території лікарні разом із Гітлером проживали інші високопосадовці Третього рейху. Якщо перебування Гітлера від місцевого населення зберігалось в таємниці, то Геринг їздив по місту у відкритій машині та відвідував публічні місця [21, с.144]. Приїзд Гітлера на територію психіатричної лікарні підтвердив також агроном лікарні Вовк [1, арк.241].

Про наявність в одному із корпусів лікарні кімнати відпочинку Гітлера повідомляє у своїх спогадах і лікар В.Я. Куликов. Він стверджує, що Гітлер тут відпочивав, коли приїжджав на засідання генералітету ставки, що відбувалися в приміщенні колишньої поліклініки лікарні імені М.І. Пирогова. Перед його приїздом обидві алеї, що вели до лікарні, старанно підмітали та поливали водою від воріт до парадного входу [23, с.329]. А.В. Обертинський (у 1972-1985 рр. – головний лікар психлікарні), який працював у лікувальному закладі з 1 серпня 1950 р., стверджував, що, за переказами, для тимчасового проживання Гітлера на території психлікарні були зарезервовані приміщення 3 та 21 (за іншими даними – 10 та 18) відділень. Для забезпечення постійного зв'язку від них до Ставки та бункера для представників німецького генштабу (знаходився на території нинішнього військового санаторію ВПС України) було проведено броньований кабель [19; 20]. При відступі із Вінниці 21 січня 1944 р. німці спалили ліве крило лікарні, а 12 березня 1944 р. – іншу її частину. Доктор А.І. Лук'яненко ще в січні 1944 р. покинув Вінницю та виїхав до Львова. У невідомому напрямку зник і головний організатор вбивств психічно хворих – головний лікар О.П. Чорноморець [3, арк.329].

Після звільнення радянськими військами м. Вінниці розпочалися розслідування злочинів у психіатричній лікарні. Вже 3 квітня 1944 р. було арештовано колишнього старшого поліцейського лікарні В.С. Скрипника [3, арк.238], а 19-22 квітня – фельдшерів, причетних до введення отрути хворим, В.П. Дяченка [3, арк.99], Є.Л. Готу [3, арк.49], Г.Я. Слободянюк [3, арк.52]. Слідчим УНКДБ по Вінницькій області їм було пред'явлено звинувачення за ст. 54-1 «а» КК УРСР. 31 травня справу було передано Військовому прокурору військ НКВС Вінницької області для подальшого розслідування [3, арк.407]. У процесі слідства, упродовж жовтня-листопада 1944 р. було порушено справу проти завідувачів відділень Л.Ю. Стрілець [3, арк.316], А.Т. Матяж, С.С. Іванової, Т.О. Фішер, Т.П. Степанченко та фельдшерів В.П. Ромашевської, М.О. Яковлевої, Г.Л. Шиманович, Л.І. Баландюк [3, арк.416]. 2 січня 1945 р. усі матеріали були об'єднані в одну слідчу справу [3, арк.408]. У період з 24 січня по 10 квітня 1945 р. у зв'язку із епідемією тифу у Вінницькій тюрмі №1, слідство було тимчасово призупинено [3, арк.411-412]. У зв'язку з тим, що в процесі слідства не було доведено про безпосередню участь у вбивствах лікарів Т.О. Фішер та Т.П. Степанченко, 15 травня їх справу було виділено в окреме провадження [3, арк.415].

У процесі слідства обвинувачені намагалися приховати свою участь у злочинах. Так, у січні 1945 р. під час передачі посилки для Г.Я. Слободянюк, було виявлено записку на білому полотні, зашиту у рукав, в якій донька просила маму не зізнаватися у вчиненні смертельних ін'єкцій, оскільки лише таким чином можна врятувати життя [3, арк.417]. Крім того, обвинувачений фельдшер Є.Л.Гота, який визнав свою вину і активно свідчив на допитах проти себе та колег, скаржився на те, що під час перебування в'язнів у бані в лютому 1945 р. він був побитий за це іншим обвинуваченим В.П. Дяченком [2, арк.59]. У процесі слідчих дій було опитано 41 свідка, проведено більше 20-ти очних ставок. Свою вину у знищенні хворих визнали: Є.Л. Гота, В.П. Дяченко, В.С. Скрипник, Г.Я. Слободянюк [3, арк.449-450].

Результатом закінчення слідства був вирок військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 21-23 липня 1945 р., за яким: Є.Л. Готу та В.П. Дяченка було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу із конфіскацією майна; В.С. Скрипника до 20 років виправних робіт, а А.Т. Матяж, С.С. Іванову, Г.Л. Шиманович, Л.І. Баландюк, Г.Я. Слободянюк – до 15 років виправних робіт із позбавленням у правах на 5 років та з конфіскацією належного їм майна [3, арк.326]. Вироком трибуналу від 16 червня 1945 р. Т.О. Фішер була засуджена до 10 років виправних робіт, однак згодом, 17 листопада 1945 р. вирок було пом'якшено до 4 років виправних робіт [2, арк.91]. 4 серпня 1945 р., вирок щодо Є.Л. Готи та В.П. Дяченка був приведений до виконання [3, арк.529].

За окремих провадженням 14 вересня 1944 р. в Одесі органами «Смерш» був арештований ще один фігурант справи – Барабаш Микита Юхимович, який в часи окупації з 18 липня по 20 жовтня 1941 р. працював фельдшером 2 відділення, а згодом, до 28 січня 1942 р., в госпіталі для військовополонених [18, арк.2]. Звинувачувався у тому, що працюючи на посаді фельдшера 2 відділення брав участь в умертвінні хворих. Крім того, будучи агентом гестапо, завербованим О.П. Чорноморцем, за завданням останнього стежив за особами, які ухилялися від роботи чи вели антинацистську пропаганду. Був співучасником привласнення майна евакуйованих у тил лікарів, перебував у членстві спілки українських націоналістів-студентів (СУНС) [18, арк.22]. 19 червня 1945 р. військовим трибуналом військ НКВС Вінницької області М.Ю. Барабаш був засуджений до 10 років позбавлення волі із позбавленням у правах до 5 років та конфіскацією майна. За протестом військового прокурора від 21 вересня 1945 р. вирок був відмінений і справу припинено за недоказовістю. Щоправда до того часу

обвинувачений відбув увесь термін покарання [3, арк.645]. 25 листопада 1954 р. звільнений був поновлений у правах та отримав компенсацію за конфісковане майно у сумі 445 крб. (всього вартість майна складала 2574 крб. – О.М.) [18, арк.189].

27 липня 1945 р. рішенням військового трибуналу до 5 років позбавлення волі та 5 років позбавлення у правах із конфіскацією майна була засуджена директор психлікарні у м. Хмільник Т.Ф. Степанченко [18, арк.73]. Їй інкримінувалося: розкрадання грошей, призначених для харчування хворих; співжиття із німецьким комендантом військового містечка Паулем; участь в роботі медкомісії із відправлення цивільного населення до Німеччини. Обвинувачена визнала лише останній пункт звинувачення. Свою непричетність до розстрілу хворих аргументувала тим, що в цей час знаходилася у відрядженні у Вінниці [18, арк.67]. Вимагаючи більш суворого покарання, прокурор висловив протест стосовно такого рішення суду. Однак, 18 вересня при розгляді протесту було прийнято рішення про відміну рішення суду та звільнення Т.Ф. Степанченко від відповідальності [18, арк.89].

За недоказовістю звинувачень було припинено справи та звільнено від відповідальності також Л.Ю. Стрілець, В.П. Ромашевську. 17 лютого 1945 р. від епідемії тифу померла в тюрмі М.О. Яковлева. У процесі відбування покарання А.Т. Матяж подавала заяву про зменшення терміну покарання до Голови Президії Верховної Ради СРСР, а Г.Л. Шимонович – 2 скарги на ім'я Генерального прокурора СРСР [3, арк.541]. Загалом вирок по справі переглядали три рази: в січні 1955 р., в січні 1957 р., в жовтні 1959 р., однак його залишили без змін [3, арк.566, 573]. А рішенням Вінницького обласного суду від 27 лютого 1992 р. особам, які проходили по справі було відмовлено в реабілітації [3, арк.330].

Отже, окупація нацистами м. Вінниці в період Другої світової війни супроводжувалася величезною кількістю злочинів щодо різних груп населення, зокрема, й по відношенню до пацієнтів психіатричної лікарні. Введені до наукового обігу архівні документи дали змогу значною мірою реконструювати процес знищення психічно хворих. Однак, ця картина є далеко не повною. Оскільки уникли відповідальності головні організатори, а більшою мірою виконавці злочинів: головний лікар О.П. Чорноморець та директор лікарні А.І. Лук'яненко, нам не вдалося простежити їх зв'язок із гестапо та подальшу долю, з'ясувати причетних до цього представників окупаційної влади та виявити їх злочинні накази. Сподіваємося, що робота в німецьких архівах та ознайомлення із працями німецьких істориків дадуть змогу з'ясувати ще багато аспектів досліджуваної теми, які мають бути доведеними до суспільства і слугувати запорукою до виникнення подібних злочинних режимів у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.52. Т.1. 382 арк.
2. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.11331. 98 арк.
3. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.12243. 691 арк.
4. Гальчак С., Чехівський В. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля, 2013. 336 с.
5. Грінченко Г.Г., Вегнер А.Г. Масові знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні впродовж 1941-1943 рр.: Цифри, люди, долі // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип.23. 2016. С.60-70;
6. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.2. 51 арк.
7. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.3. 153 арк.
8. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.4. 74 арк.
9. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.6. 37 арк.
10. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.8. 57 арк.
11. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.9. 84 арк.
12. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.11. 54 арк.
13. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.12. 44 арк.
14. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.14. 56 арк.
15. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.17. 143 арк.
16. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.28. 108 арк.
17. ДАВО. Ф. Р-1683. Оп.1. Спр.13. 473 арк.
18. ДАВО. Ф.Р-6023. Оп.4. Спр.541. 79 арк.
19. Дідик В. Сліди кованого чобота. [Про перебування Гітлера на території лікарні ім.О.І. Ющенка] // Подільська зоря. 2001. 2 серпня.
20. Дідик В., Ковальський Р. Справжній Гітлер – у вінницькій «псишці» // 33 канал. 2001. 8 серпня.
21. Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941-1944 гг. /сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.

22. Ключко В. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенка. 1897-1997: історичний нарис. Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 136 с.
23. Куликов В.Я. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. К.: Изд. ПАРАПАН, 2012. 384 с.
24. Лекарев Л.Г. Развитие охорони здоров'я в Подільській губернії – Вінницькій області (1796-1957 рр.) // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / за ред. К.Ф. Дупленка. К.: Держмедвидав, 1957. С.216-285.
25. Мельничук І.П., Мельничук Л.С. Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2000. С.174-178.
26. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-1943 рр. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>.
27. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 640 с.
28. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9 // Психічне здоров'я. 2013. №2. С. 115–118.
29. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // Психічне здоров'я. 2012. №2. С. 77–89.
30. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 // Психічне здоров'я. 2011. №2. С. 53-63.
31. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 // Психічне здоров'я. 2011. №3. С. 69-77.
32. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 // Психічне здоров'я. 2012. №4. С. 109-115.
33. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 // Психічне здоров'я. 2012. №1. С. 88-92.
34. Пустовіт О. У психлікарні влаштували казино // 33 канал. 1999. 18 березня.
35. Скрипник В. Вінницька трагедія: хворих «лікували» миш'яком і ціаністим калієм // Голос України. 2008. 15 лютого.
36. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. 1965. Т. 12. С. 443-459.
37. Salomon Weinstein Winniza, die reffektiert und nicht angezeigt wird. Köln, 2017 URL: <http://books.google.com.ua/books?id=EO87DwAAQBAJ&printsec=frontcover> &hl=ru&v=onepage&q&f=false

Олег Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Уничтожение душевнобольных 4-й советской психиатрической
больницы г. Винницы в годы нацистской оккупации (1941-1944 гг.)**

Аннотация. В статье на основе анализа впервые введенных в научный оборот архивных документов и новейших исследований освещен процесс уничтожения пациентов Винницкой психиатрической больницы в период нацистской оккупации. Раскрыты общие алгоритмы и особенности совершения преступных деяний. Определены методы и способы умерщвления больных. Установлена причастность медперсонала больницы к гибели пациентов, охарактеризованы степень вины и ответственности за совершенные деяния.

Ключевые слова: душевнобольные, медицинский персонал, нацисты, оккупация, пациенты психиатрической больницы.

ABSTRACT

Oleh Melnychuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Dr (History), Professor
(Ukraine)

**Destruction of the mentally ill in the 4th Soviet psychiatric hospital in Vinnytsia
during the Nazi occupation (1941-1944).**

Among the massive crimes committed by the Nazis in the occupied territories during the Second World War, the crimes connected with the destruction of patients of psychiatric hospitals are insufficiently researched for today. Such criminal acts were not accidents or isolated cases, but were carried out in accordance with the official eugenic program of the German National Socialists for sterilization and then physical destruction of people with mental disorders, mentally retarded and hereditarily burdened patients.

The article was written within the framework of the grant project "Return to the collective memory of the society of forgotten victims of the Second World War of Vinnytsia region". The project is implemented jointly by the public organizations "People's Maidan Vinnytychyny" and "German youth in Europe" with the support of the German fund "EVZ", the regional administration in partnership with the Faculty of History Ethnology and Law of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynsky. The archival materials of the State Archives of the Vinnytsia Region, developed by the research group, and the declassified files of the UAS Archive allowed the reconstruction of the events that took place in the Vinnitsa psychiatric hospital during the Nazi occupation in detail.

In the article, based on the analysis of archival documents introduced the on first time and the latest research, the process of destroying patients in the Vinnytsia psychiatric hospital during the Nazi occupation was highlighted. It is pointed out that insufficient attention by Ukrainian researchers was paid to the problem. The main sources of the topic are analyzed. The general algorithms and features of committing criminal acts are disclosed. Methods of killing patients have been determined. The involvement of medical staff of the hospital to the death of patients is established, the degree of guilt and responsibility for the acts committed is described.

Key words: mentally ill, medical staff, Nazis, occupation, patients, psychiatric hospital.

REFERENCES:

1. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.52. T.1. 382 ark.
2. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.11331. 98 ark.
3. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.12243. 691 ark.
4. Halchak S., Chekhivskiy V. U leshchatakh «novoho poriadku»: naselennia Vinnychchyny pid natsystyskym okupatsiinym rezhymom. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia, 2013. 336 s.
5. Hrinchenko H.H., Vehner A.H. Masovi znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni vprodovzh 1941-1943 rr.: Tsyfry, liudy, doli // Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Seriya «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky. Vyp.23. 2016. S.60-70;
6. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.2. 51 ark.
7. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.3. 153 ark.
8. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.4. 74 ark.
9. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.6. 37 ark.
10. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.8. 57 ark.
11. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.9. 84 ark.
12. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.11. 54 ark.
13. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.12. 44 ark.
14. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.14. 56 ark.
15. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.17. 143 ark.
16. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.28. 108 ark.
17. DAVO. F. R-1683. Op.1. Spr.13. 473 ark.
18. DAVO. F.R-6023. Op.4. Spr.541. 79 ark.
19. Didyk V. Slidy kovanoho chobota. [Pro perebuvannia Hitlera na terytorii likarni im.O.I. Yushchenka] // Podilska zoria. 2001. 2 serpnia.
20. Didyk V., Kovalskiy R. Spravzhnii Hitler – u vinnytskii «pshyshti» // 33 kanal. 2001. 8 serpnia.
21. Zhizn v okkupatsii. Vinnitskaya oblast 1941-1944 gg. /sost. V.Yu. Vasilev, R.Yu. Podkur, S.D. Galchak, D. Bayrau, A. Vayner. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2010. 856 s.
22. Klochko V. Vinnytska psykhonevrolohichna likarnia im. akad. O.I. Yushchenka. 1897-1997: istorychnyi narys. Vinnytsia: RVV VAT «Vinobludrukarnia», 1997. 136 s.

23. Kulikov V.Ya. Okkupatsiya Vinnitsy. Svidetelstvo ochevidtsa. K.: Izd. PARAPAN, 2012. 384 s.
24. Liekariiev L.H. Rozvytok okhorony zdorovia v Podilskii hubernii – Vinnytskii oblasti (1796-1957 rr.) // Materialy do istorii rozvytku okhorony zdorovia na Ukraini / za red. K.F. Duplenka. K.: Derzhmedvydav, 1957. S.216-285.
25. Melnychuk I.P., Melnychuk L.S. Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym u Vinnytsi // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp.II. Seriia: Istoriia: Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsia, 2000. S.174-178.
26. «Nepotribni liudy»: znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni u 1941-1943 rr. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>.
27. Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym na Ukraini. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. 640 s.
28. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: ob istorii ustanovleniya pamyatnykh znakov rasstrelyannym patsientam Saburovoy dachi. Soobshchenie 9 // Psikhichne zdorov'ya. 2013. №2. S. 115–118.
29. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: posledstviya degumanizatsii psikhiatricheskoy praktiki na vremenno okkupirovannykh territoriyakh SSSR. Soobshchenie 7 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №2. S. 77–89.
30. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: provedenie «Aksii T-4» s aktivnym uchastiem psikhiatrov. Soobshchenie 3 // Psikhichne zdorov'ya. 2011. №2. S. 53-63.
31. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: provedenie «Aksii T-4» s massovym uchastiem psikhiatrov. Soobshchenie 4 // Psikhichne zdorov'ya. 2011. №3. S. 69-77.
32. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: rasstrel nemetskimi okkupantami patsientov Saburovoy dachi. Soobshchenie 8 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №4. S. 109-115.
33. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: ubiystva dushevnobolnykh na vremenno okkupirovannykh territoriyakh SSSR. Soobshchenie 6 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №1. S. 88-92.
34. Pustovit O. U psikhlikarni vlashtuvaly kazyno // 33 kanal. 1999. 18 bereznia.
35. Skrypnyk V. Vinnytska trahediia: khvorykh «likuvaly» myshiakom i tsianistym kaliem // Holos Ukrainy. 2008. 15 liutoho.
37. Salomon Weinstein Winniza, die reffektiert und nicht angezeigt wird. Köln, 2017 URL: <http://books.google.com.ua/books?id=EO87DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&v=onepage&q&f=false>

Статтю подано до редколегії 17.01.2018 р.

УДК 304.2 : 908

Юлія Москвічова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат мистецтвознавства, старший викладач (Україна)

Діяльність громадських організацій і творчих спілок Вінниччини періоду незалежності України

Анотація. У статті досліджено напрями діяльності та особливості функціонування громадських організацій на Вінниччині; розглянуто динаміку громадських організацій в період незалежності України; виявлено специфіку у розвитку інститутів громадянського суспільства в регіоні на сучасному етапі. Охарактеризовано діяльність найактивніших обласних осередків Всеукраїнських творчих спілок, проаналізовано головні напрями у діяльності творчих спілок журналістів та художників Вінниччини в період незалежності України.

Ключові слова: громадські організації, творчі спілки, Вінниччина, інститути громадянського суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства посилюються тенденції до урізноманітнення громадських об'єднань та їх впливовості на конкретні ситуації. Особлива активність громадських організацій, динаміка їх зростання та впливу спостерігаються саме у суспільствах перехідного типу, де виникає велика кількість складних суспільно-політичних проблем.

Питання класифікації громадських об'єднань досліджувались Т. Журенок [4], В. Кравчук [7], М. Мискіною [12], О. Семьоркіною [16] та іншими науковцями. Діяльність окремих